

ساختارمندی معماری مساجد سنتی خراسان بزرگ در تمدن اسلامی بر مبنای تحلیل عوالم سه‌گانه در عصر سلجوقیان تا صفویان (قرن ششم تا یازدهم)

محبوبه زمانی*
امیر اکبری**

چکیده

مساجد در زمره مهم‌ترین ابنیه تاریخ تمدن اسلامی بوده است. در طول تاریخ تمدن اسلامی معماری مسجد دچار تحولاتی گشته است اما برخی از اصول و مفاهیم آن همواره ثابت بوده‌اند. یکی از مفاهیم مهم مساجد فضا می‌باشد که معماری اسلامی به بهترین نحو آن را شکل داده است به طوری که دارای ساختاری قدرتمند در بنای مساجد می‌باشد. مساجد خراسان، جزء نخستین ابنیه تاریخ و تمدن مبتنی بر اسلام هستند که در سبک‌های آذری و خراسانی الگوی دیگر مساجد ایران بوده‌اند. در معماری مساجد خراسان، مفاهیمی نهفته است که ریشه در اعتقادات، تاریخ و فرهنگ مسلمین دارد. یکی از این مفاهیم عوالم سه‌گانه است که از زمان حکمت اشراق مطرح گشته و در حکمت ملاصدرا به کمال رسیده است. وی اشاره به سه عالم مادی، مثالی و عقلی دارد و برای هر یک ویژگی منحصر به فردی قائل است. با فرض اینکه مبانی حکمی، یکی از عوامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری مساجد خراسان است، پژوهش حاضر بر آن است تا به چنین سؤالاتی پاسخ دهد: ساختارمندی فضای معماری مساجد سنتی خراسان بزرگ به چه صورت است؟ این ساختار فضایی چگونه بر عوالم سه‌گانه منطبق است؟ بنابراین هدف پژوهش حاضر بررسی نحوه ساختارمندی معماری سنتی مساجد خراسان و روشن‌سازی نحوه انطباق آن بر عوالم سه‌گانه می‌باشد که از روش توصیفی - تحلیلی با راهبرد استدلال منطقی بهره گرفته است. نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد فضاهای اصلی مسجد به سه دسته فضای بسته، نیمه‌باز و باز قابل تقسیم می‌باشد که مفاهیم آنها بر مبنای عوالم سه‌گانه منطبق است.

واژگان کلیدی

معماری عصر سلجوقی، ساختار معماری، مساجد خراسان، عوالم سه‌گانه.

*. دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران (نویسنده مسئول).
m_zamani@mshdiau.ac.ir
amirakbari84@yahoo.com
** استادیار گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی، بجنورد، ایران.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۲
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۴/۲۰

طرح مسئله

مسجد در تمدن و تاریخ اسلامی جایگاه ویژه‌ای داشته و به‌منزله ظرف زندگی معنوی انسان شناخته شده است.^۱ مسجد اولین جایگاه نمود جماعت و امت در فرهنگ است.^۲ مسجدالنبی در مدینه نمونه اولین مسجد و نخستین فضای ساخته شده در اسلام پس از مسجد قبا است.^۳ این مسجد که از نوع شبستانی، با پلانی مستطیل شکل و بدون سقف بود،^۴ الگوی مساجد دیگر در سراسر قلمروهای اسلامی قرار گرفت.^۵ اما در پهنه ایران و در دوران سلجوقیان نقشه مساجد ایران به تکامل رسید و ایوان به آن اضافه گردید،^۶ و به تدریج مسجد غالب در شرق جهان اسلام گردید.^۷ اما در برخی از کشورهای اسلامی مانند ترکیه، مساجد تاریخی آن با تغییر کلیسا به مسجد مانند مساجد ایاصوفیه، آبی کبود و سلیمانیه شکل گرفته است،^۸ که دارای مؤلفه‌های معماری منطبق بر کلیسا بودند. مساجد کشورهای مسلمان دیگر نیز از الگوی شبستانی پیروی کرده‌اند و به‌ندرت تکامل کامل مساجد تاریخی مانند ایران در آنها دیده می‌شود، با اینکه مساجد معاصر کشورهای معاصر دارای تمامی مؤلفه‌های معماری اسلامی می‌باشد، ولی از محدوده قلمرو زمانی پژوهش حاضر خارج بوده است. اما مساجد تاریخی در ایران همواره سیر تکاملی داشته و بر مبنای حکمت اسلامی و آموزه‌های دینی شکل گرفته است.

مساجد در سیر تاریخی ایران الگوهای مختلفی از مساجد شبستانی (مانند مسجد جامع فهرج، تارخانه دامغان)، مساجد تک ایوانی (مانند مسجد جامع تبریز)، مساجد دو ایوانی (مانند مسجد جامع زوزن)، مساجد چهار ایوانی (مانند مسجد جامع اصفهان)، مساجد چهارطاقی (مانند مسجد جامع اردبیل، مسجد جامع یزدخواست)، مساجد بسته (مانند مسجد نوح بلخ، مسجد نارمک و مسجد کبود تبریز)، مساجد چلیپایی (مانند مسجد سنگی داراب) و مساجد گنبد مرکزی با دو رواق کشیده در طرفین (مانند مسجد کاخ لشکری بازار) را داشته‌اند.^۹ این تفاوت الگوها به‌دلایل مختلفی از جمله اقلیم، فرهنگ و تغییر

۱. مسائلی، «نقشه پنهان به‌مثابه دستاورد باورهای دینی در مسکن سنتی کویری ایران»، *نشریه هنرهای زیبا*، ص ۳۲.

۲. سلمانی و همکاران، «بررسی اهمیت، اولویت و اصالت فضای باز در مسجد»، *فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی*، ش ۹، ص ۲۴.

۳. پیرنیا، *معماری اسلامی ایران*، ص ۳۰.

۴. نعمتی و شهلائی، «تحول فضایی در معماری مسجد چهارایوانی نسبت به مسجد شبستانی»، *هویت شهر*، ش ۲۲، ص ۷۶.

۵. شیدانه مرید و خامه، «مقایسه تطبیقی الگوی معماری مساجد ایران و ترکیه عطف به دوره عثمانی»، *پژوهش‌های معماری اسلامی*، ش ۲۹، ص ۱۰۳.

۶. متدین، «مساجد چهار ایوانه»، *هنرهای زیبا*، ش ۶، ص ۸۷.

۷. هیلن برند، *هنر و معماری اسلامی*، ص ۹۸.

۸. فرینی، *تاریخ هنر و معماری ایران و جهان از آغاز تا هنر معاصر*، ص ۷۸.

۹. نژاد ابراهیمی و مرادزاده، «مطالعه‌ای در معماری مساجد ایران برای الگویابی معماری مساجد بوشهر در دوره قاجار»، *نشریه هنرهای زیبا*، ش ۲، ص ۹۰.

چهارطاقی به مسجد بوده است. به طور مثال مساجد تاریخی غرب کشور مانند تبریز به دلیل اقلیم سرد معمولاً فاقد صحن بوده است، اما در مقابل مسجد خطه مرکزی ایران به دلیل اقلیم گرم و خشک، صحن جزء مؤلفه اصلی و بارز معماری این منطقه بوده است. از همین رو مناطق مختلف ایران دارای الگوهای متفاوتی نیز می‌باشند. در این میان خطه خراسان بزرگ با وجود اینکه دارای پهنه اقلیمی وسیعی بوده است، اما مساجد آن از الگوهای واحدی پیروی کرده اند، و تنها تعداد محدودی از مساجد جامع ازغند، هندولان و هفتاد و دوتن^۱ فاقد صحن بوده و تفاوت دارند، و دیگر مساجد الگوهای مشخصی بر مبنای مؤلفه‌های معماری منطبق بر عوالم سه‌گانه را دارند.

با گسترش اسلام در خراسان در قرون اولیه هجری، مساجد بسیاری در خراسان ساخته شد، که برخی از آنها را در متون تاریخی یا حفاری‌های باستان‌شناسی می‌توان یافت.^۲ در پژوهش حاضر فارغ از مرزبندی‌های مکانی معاصر (شمالی، جنوبی و رضوی)، خراسان بزرگ به‌طور کامل مدنظر می‌باشد. در حال حاضر برخی از مساجد سنتی خراسان برپا مانده‌اند، که هر یک منبع ارزشمندی جهت شناسایی معماری، عقاید، فرهنگ و تمدن اسلامی دوره ساخت خود می‌باشند. قدمت برخی از مساجد به دوران ساسانی می‌رسد، که بر روی آتشکده یا چهارطاقی و یا گسترش آن همچون مسجد درخش ساخته شده‌اند. همچنین می‌توان به مسجد بالاسر اشاره نمود که در همجواری مرقد مطهر امام رضا^{علیه‌السلام} و در دوران غزنویان ساخته شده است.

یکی از مؤلفه‌های اصلی شکل‌دهنده معماری، فضا می‌باشد. مسئله فضا در طول تاریخ معماری ایران همواره مورد توجه بوده است و برخلاف معماری غرب که به سمت مجسمه و کالبد بنا رفته‌اند، فضا در معماری اسلامی بر خلاء و تهی استوار بوده است. فضا، عنصری است که کالبد معماری به وسیله آن شکل می‌گیرد.^۳ فضا واجد ویژگی‌هایی فراتر از ماده است. در معماری اسلامی و به‌خصوص در شکل‌گیری مساجد سنتی، مفاهیمی فراتر از عملکرد و کارکرد بر آنها تأثیر گذاشته است. مفاهیمی که باعث ساختارمندی فضای آنها نیز گشته است. این مفاهیم در طول تاریخ در مساجد سنتی خراسان تأثیر زیادی گذاشته است. تعداد مساجد سنتی در طول تاریخ تمدن خراسان بزرگ کم نیست، اما پژوهش حاضر تمرکز بر دوران سلجوقیان تا آخر دودمان صفویان دارد. از این بابت که شهاب‌الدین یحیی سهروردی (۵۸۷ - ۵۴۹ ق) معروف به شیخ اشراق که بنیان‌گذار حکمت اشراق می‌باشد، در زمان حکومت سلجوقیان می‌زیست، و نخستین بار مفاهیم عوالم سه‌گانه را مطرح نمود. پس از آن، صدرالدین محمد بن ابراهیم شیرازی (۱۰۵۰ - ۹۸۰ ق) ملقب به

۱. موسوی و حمزه‌نژاد، «گونه‌شناسی مساجد سنتی خراسان بر مبنای فضای باز و نیمه‌باز»، *نشریه خراسان بزرگ*، ش ۳۶، ص ۸.

۲. حسینی، *مساجد تاریخی خراسان*، ص ۴۵.

۳. شجاری و همکاران، «مراتب ادراک فضای سیال در مسجد جامع تبریز؛ با نگاهی به مفهوم حرکت در آراء ملاصدرا»، *نشریه حکمت معاصر*، ش ۲، ص ۱۵۸.

ملاصدرا در حکمت متعالیه، مفاهیم عوالم سه‌گانه را به کمال رساند. وی در دوران صفوی می‌زیست، و به دلیل علاقه شاهان صفوی به شیعه، زمینه برای گسترش مبانی حکمی او فراهم گردید. تا جایی که مبانی حکمت متعالیه در فرهنگ، هنر و به‌خصوص معماری نمود پیدا کرد.

ملاصدرا وجود را حقیقت واحد دارای مراتب می‌داند. از نظر وی جهان خارج به عالم محسوس، عالم مثال و عالم عقول تقسیم می‌گردد.^۱ هر عالم ویژگی منحصر به فرد خود را دارد. در تفکر اسلامی، عالم وجود، منحصر به عالم محسوس نبوده است. معماران و هنرمندان مسلمان، عوالم بالاتر یعنی عالم مثال و معقول را به واسطه ادراک خیال و عقل دریافت می‌کردند. دوران اسلامی در تمدن ایران به‌خصوص دوران صفوی، یکی از مهم‌ترین دوران در زمینه ادراک عقلی، فلسفه و متافیزیک اسلامی است که اندیشمندان آن، همچون ملاصدرا به معقولات و صورت‌های عقلی معتقدند. اندیشه شیعی - ایرانی، حاکم بر فضای آن دوره بوده است.^۲ بنابراین مبانی حکمی مهم‌ترین مسائل فرهنگی در تاریخ و تمدن اسلامی بوده‌اند. این مبانی در نحوه زیستن، ارتباطات، تعاملات و فرهنگ تأثیرگذار بوده و به تبع آن بر روی هنر و معماری نیز تأثیر چشمگیری گذاشته است. با وجود اهمیت این موضوع، تا کنون در مطالعات جهت شفاف‌سازی نحوه تأثیر آن، گامی برداشته نشده است. از این رو پژوهش حاضر بر آن است تا به چنین سوالات پاسخ دهد: ساختارمندی فضای معماری مساجد سنتی خراسان بزرگ به چه صورت است؟ و این ساختار فضایی چگونه بر عوالم سه‌گانه منطبق است؟. لذا جهت پاسخ به این پرسش‌ها، ابتدا مساجد سنتی خراسان بزرگ مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد، و سپس با معرفی عوالم سه‌گانه نحوه انطباق مفاهیم معماری مساجد بر عوالم سه‌گانه مطرح می‌گردد.

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش توصیفی - تاریخی و تحلیل نمونه‌های موردی مساجد خراسان بزرگ به سوالات پژوهش پاسخ داده است. جهت جمع‌آوری مطالب از اسناد کتابخانه‌ای، اسناد میراث فرهنگی و مشاهده و برداشت بناهای مساجد تاریخی استفاده شده است. پس از بررسی مبانی نظری، با بهره‌گیری از استدلال منطقی به تجزیه و تحلیل مطالب پرداخته شده است و نتایج نهایی در قالب نمودار، جدول و اطلاعات ارائه گشته است.

در رابطه با مساجد تا کنون مطالعات متعددی صورت گرفته است. اما مطالعاتی که بر مساجد خراسان تمرکز داشته‌اند و از منظر معماری به آنها پرداخته‌اند محدود می‌باشد. یکی از این منابع، با نگرش لباف

۱. ارشد ریاحی و واسعی، «ارتباط مراتب وجود با مراتب ادراک از نظر ملاصدرا»، *مطالعات اسلامی: فلسفه و کلام*، ش پیاپی ۸۶ / ۲، ص ۱۰.

۲. دری و طلیسچی، «کرانمندی و بیکرانی ساختار فضایی معماری اسلامی ایران در مساجد دوران صفوی (نمونه موردی: مسجد شیخ لطف‌الله و امام اصفهان)»، *فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی*، ش ۱۹، ص ۲۹.

خانیکی و صابرمقدم در رابطه با مساجد خراسان بزرگ می‌باشد. آنها مساجد تاریخی از آغاز تا دوران معاصر را مورد بررسی قرار داده‌اند، و نیم‌نگاهی به سیمای مسجد به مثابه نماد فرهنگ اسلام داشته‌اند.^۱ همچنین حسینی در رابطه با مساجد تاریخی خراسان به مستندنگاری و گردآوری مدارک پرداخته است.^۲ مقالاتی نیز در رابطه با مساجد خراسان نگاشته شده‌اند. در این رابطه الهی‌زاده و همکاران به بررسی کتیبه‌های مساجد به‌عنوان بارزترین تزئینات تمدن اسلامی در مساجد خراسان پرداخته‌اند.^۳ خورشیدی مسجد هفتاد و دوتن مشهد را مورد تحلیل قرار داده و تزئینات نقاشی‌های دیواری آن را از دیدگاه مفهومی بررسی و دسته‌بندی نموده است.^۴ تقوی و همکاران، مساجد دوران خوارزمشاهیان را به‌عنوان نمونه پژوهشی مورد بررسی قرار داده‌اند و آنها را از لحاظ تزئینات و نقوش با دیدگاه سنت‌گرایی تحلیل نموده‌اند.^۵ باتوجه‌به اهمیت مساجد خراسان بزرگ در تمدن اسلامی و جایگاهی که در فرهنگ ایران داشته است، اما متأسفانه تاکنون مطالعات درخور توجهی صورت نگرفته است، و محدود به مباحث تزئینات یا به‌طور کلی گردآوری مدارک بوده است. علاوه بر این نحوه تأثیرگذاری مفاهیم اسلامی بر مساجد نیز بررسی نگشته است و مورد غفلت واقع شده است. از این رو در پژوهش حاضر تمرکز بر معماری مساجد سنتی و مبانی حکمی منطبق بر آن می‌باشد.

معماری سنتی مساجد خراسان بزرگ در تمدن اسلامی

مسجد در تمدن اسلامی به‌معنای محل سجده، برگرفته از کلمه سجود به‌معنای خضوع و به خاک افتادن است و همچنین به مکانی برای سجده در برابر خداوند گفته می‌شود.^۶ مسجد اصلی‌ترین بنای مذهبی تاریخ اسلام می‌باشد که والاترین کارکرد آن عبادت جمعی است،^۷ و موضعی برای ایجاد رابطه با پروردگار و اظهار عبودیت و کوچکی در برابر ربوبیت و عظمت خالق هستی است.^۸ هدف نهایی معماری مسجد تأمین عمیق‌ترین نوع

۱. لباف خانیکی و صابرمقدم، *مساجد خراسان بزرگ از آغاز تا دوران معاصر*، ص ۳۲، تهران، میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۵.

۲. حسینی، *مساجد تاریخی خراسان*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۹۲.

۳. الهی‌زاده و همکاران، «بررسی محتوایی کتیبه‌های مساجد خراسان در عهد تیموری»، *نشریه خراسان بزرگ*، ش ۱۷، ص ۱۱۸ - ۹۹، زمستان ۱۳۹۳.

۴. خورشیدی، «مسجد هفتاد و دوتن (شاه) مشهد و تزئینات نقاشی دیواری آن»، *نشریه آستان هنر*، ش ۱۷، ص ۱۹ - ۶، تابستان ۱۳۹۵.

۵. تقوی و همکاران، «تحلیل و بررسی نقوش تزئینی در معماری مساجد دوره خوارزمشاهیان در خراسان براساس رویکرد سنت‌گرایی»، *فصلنامه علمی - ترویجی نگارینه هنر اسلامی*، ش ۱۲، ص ۱۹ - ۴، دی ۱۳۹۵.

۶. پورجعفر و همکاران، *معماری مساجد مدرن و معاصر*، ص ۲۰.

۷. هیلن برند، *هنر و معماری اسلامی*، ص ۳۱.

۸. پورجعفر و همکاران، *معماری مساجد مدرن و معاصر*، ص ۲۰.

وحدت زندگی و مفهوم جامعه و تمرکز آن است.^۱ مسجد همواره در تاریخ اسلام مورد توجه ویژه قرار گرفته، و نحوه شکل‌گیری مسجد نیز بر پایه اعتقادات، فرهنگ و تمدن مسلمانان بوده است. مسجد فضایی است که بیانگر خضوع انسانی در برابر ذات حق می‌باشد، به همین خاطر فضای آن نیز اشاره‌کننده به خداوند است. معمار مسلمان با اعتقاد راسخ به دین اسلام، فضایی را ایجاد کرده است که انسان با گام برداشتن در آن، لحظه‌به‌لحظه در یاد خداوند می‌باشد و زمینه را برای حضور در محضر قائم‌الذات فراهم می‌کند.

مساجد سنتی خراسان بزرگ، مؤلفه‌های معماری ثابتی دارند، که در طول تاریخ مواردی به آنها اضافه گردیده است. گاه فضاهایی خدماتی همچون مدرسه نیز به آنها الحاق شده است. اما در پژوهش حاضر، مؤلفه‌های اصلی فضای معماری مساجد مدنظر می‌باشد، و فضاهای خدماتی که الحاق به مسجد هستند، در نظر گرفته نشده است.

۱. صحن

صحن از خصوصیات اصلی معماری مسجد، و مرکز اصلی ارتباطات اجزا در کل مجموعه می‌باشد. صحن پهنه گشوده‌ای در زیر سقف ملکوتی آسمان است.^۲ یکی از عملکردهای صحن، عبادت در آن می‌باشد،^۳ و چیزی بیش از یک فضای تقسیم و یا صرفاً تنوع معمارانه است.^۴ از همین‌روى عنصری غیرقابل انکار می‌باشد.^۵ حیاط از ابتدا، یکی از بخش‌های اصلی کالبد مسجد بوده است و از نخستین مسجد اسلام تاکنون حضور چشمگیری داشته است.^۶ در معماری گذشته ایران، فضای باز در ساختار فضایی مسجد از اهمیت بالایی برخوردار بوده است.^۷ فضای باز در مسجد نه تنها عنصر پایه در ساختار هندسی و فضایی مسجد بوده است، بلکه عنصری وحدت‌بخش و فضایی جهت حضور و تعامل مردم به‌عنوان یک فضای شهری نیز بوده است.^۸

صحن در مساجد خراسان به‌منزله فضایی دربرگیرنده تهی و خلاء می‌باشد. صحن با دیواری پیرامونی، جهت تعیین مرز و حریم تعریف گشته است. در صحن مرکز‌گرایی زیادی حس می‌گردد، که این مرکزیت

۱. پوپ، *معماری ایران*، ص ۷۷.

۲. طه‌پوری، *ملکوت آیینها*، ص ۱۵۸.

۳. سلمانی و همکاران، «بررسی اهمیت، اولویت و اصالت فضای باز در مسجد»، *فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی*، ش ۹، ص ۲۷.

۴. نقره‌کار، *درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی*، ص ۳۶.

۵. حجت و ملکی، «هم‌گرایی سه‌گونه بنیادین هندسی و پیدایش هندسه مسجد ایرانی»، *نشریه هنرهای زیبا*، ش ۳، ص ۹.

۶. سلمانی و همکاران، «بررسی اهمیت، اولویت و اصالت فضای باز در مسجد»، *فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی*، ش ۹، ص ۲۹.

۷. کیانی، *تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی*، ص ۱۹ - ۱۸.

۸. حیدری و همکاران، «بررسی نقش حیاط در ارتقای راندمان عملکردی مساجد با استفاده از روش چیدمان فضا»، *نشریه هنرهای زیبا*، ش ۳، ص ۹۲.

دربگیرنده خلاء و تهی می‌باشد. این مفاهیم معماری در صحن اکثر مساجد خراسان دیده می‌شود.

تصویر ۱. نقش صحن در شکل‌گیری مسجد جامع سبزوار و مسجد جامع قاین منبع: نگارندگان

فضای باز یا صحن، نقش چشمگیری در ساختار کالبدی مسجد دارد. نقش مذهبی صحن مسجد به دلیل مباحث دینی بسیار اهمیت دارد. برخی از نمازها همچون نماز عید فطر و قربان در فضای باز خوانده می‌شود.^۱ نماز استسقاء نیز مستحب است، که در فضای باز خوانده شود. اعمال روز عرفه در فضای باز به‌جا آورده می‌شود.^۲ در برخی از روایات نیز، تاکید بر حفظ فضای باز تحت عنوان احکام تسقیف مسجد شده است. استحباب: «مستحب است مساجد بی‌سقف باشد و روباز و در صورت عدم نیاز بدون سایبان تا به فعل پیامبر اکرم ﷺ تاسی شده باشد».^۳ کراهت: «مکروه است مسقف بودن مساجد، اما سایبان اشکالی ندارد».^۴ علاوه بر این بیشتر اعمال حج نیز به عنوان یکی از مهم‌ترین اعمال اجتماعی اسلام در فضای باز انجام می‌شود. صحن مسجد نقش عملکرد نیز دارد، که باعث ارتقاء کیفیت معماری می‌گردد. صحن باعث همپیوندی مناسب عملکردهای مختلف می‌گردد و باعث افزایش ارتباط میان فضاها می‌شود و قابلیت بهره‌گیری توسط اقشار مختلف، به دلیل استفاده‌پذیری بیشتر فضاها، گردش فضایی مطلوب و میزان نفوذپذیری مناسب به فضاها را بالا می‌برد. قدرت انتخاب مسیر جهت حرکت را به مخاطب می‌دهد و باعث افزایش عمق در فضا شده که حضورپذیری و نفوذپذیری را باعث می‌گردد.^۵ همچنین صحن مسجد، نقش کارکردی نیز دارد و جایگاه ارتباطی ممتازی در ارتباط با فضای شهری دارد. نقش اجتماعی به دلیل پذیرا بودن برای تمامی اقشار، خدمات‌دهی در تمام طول شبانه‌روز و ارتباط با کاربری‌های مجاور همچون بازار و بافت شهری از دیگر نقش‌های کارکردی آن به‌شمار می‌رود.

۱. بنی‌هاشمی خمینی، توضیح المسائل مراجع، ص ۸۵۶.

۲. مشکینی، مفتاح الجنان، ص ۴۶۱.

۳. النجفی، جواهر الکلام، ج ۱۴، ص ۷۵.

۴. القمی، جواهر الکلام، ص ۲۳۵.

۵. حیدری و همکاران، «بررسی نقش حیاط در ارتقای راندمان عملکردی مساجد با استفاده از روش چیدمان فضا»، نشریه هنرهای زیبا، ش ۳، ص ۹۵.

نمودار ۱. ویژگی‌های صحن در مساجد سنتی خراسان بزرگ منبع: نگارندگان

۲. شبستان

شبستان یکی از اجزای معماری مسجد است که در آثار سنتی ایران نیز دیده می‌شود.^۱ گاه در میان شبستان، گنبدخانه‌ای وجود داشته که محراب، منبر و مقصوره در آن جای می‌گرفته است.^۲ شبستان فضای مسطح و مسقف و از هر چهار سو بسته مسجدها تعریف می‌شود. در آن نماز گزارده می‌شود و دسترسی نمازگزاران به آن، با استفاده از یک یا چند درب مهیا می‌شود. کاربست واژه شبستان برای دلالت بر چنین فضاهایی در مسجدها، امری دیرینه نیست و از حدود سده دوازدهم هجری قمری است که در متون تاریخی، واژه شبستان را در معنای فضای نمازخانه‌ای مسجدها به کار برده‌اند و در اصل واژه شبستان در طول زمان معانی متفاوتی به خود گرفته است. شبستان‌ها گونه‌های مختلفی دارند؛ برخی شبستان‌ها طنبی هستند که متشکل از اتاقی کشیده و مستطیلی یا گاه اتاقی مربعی (و حتی گاهی اتاقی به فرم‌های دیگر) هستند که جزء کم‌مساحت‌ترین نمونه‌های شبستان محسوب می‌گردند. پوشش سقف این شبستان‌ها، گاه با صاق و گاه تیرپوش هستند. نوع دوم، شبستان‌هایی با اتصال به گنبدخانه می‌باشند. این فضاها معمولاً چهارگوش هستند. نوع دیگر شبستان‌ها، ستون‌دار است که محصول قرارگیری سقف بر مجموعه‌ای از ستون‌ها است. نوع سقف این شبستان‌ها عموماً طاقی یا تخت می‌باشد. گونه چهارم شبستان‌ها نیز، شبستان مرکب نامیده می‌شود، که نتیجه ترکیب سه یا دو نوع از شبستان‌های نام برده است.^۳

۱. حسینی، *مساجد تاریخی خراسان*، ص ۲۰.

۲. زرگر و همکاران، *راهنمای معماری مسجد*، ص ۴۸.

۳. طاهری و همکاران، «گونه‌شناسی شبستان محور مسجدهای تاریخی ایران و بازنمایی آن با بهره‌وری از سامانه اطلاعات جغرافیایی»، *نشریه هنرهای زیبا*، ش ۳، ص ۱۹.

۳. گنبدخانه

بسیاری از عوامل اصلی مسجد، مانند محراب و منبر در زیر گنبدخانه قرار می‌گرفته‌اند.^۱ گنبدخانه در مساجد سنتی دارای ویژگی‌های مختلفی است. از جمله: الف) نقش گنبدخانه به‌عنوان فضای کانونی مسجد و قلب تپنده آن؛ ب) حفظ سه بخش اصلی ساختار کالبدی گنبدخانه، یعنی زمینه مربع، محدوده انتقال یا گوشه‌سازی و گنبدی دوار بر بالای آن با اندکی تغییرات (هم‌زمان با عصر سلجوقی، گنبدخانه به مساجد راه یافت. گنبد‌های مختلفی همچون یک پوسته، دوپوسته پیوسته و گسسته ابداع گردیدند و در دوران بعد بر تزئینات تمرکز نمودند)؛ ج) تأکید بر جهات چهارگانه از طریق گشودگی جداره‌های پیرامونی (در مساجد جبهه جنوبی به سمت قبله به‌لحاظ فیزیکی مسدود می‌گردد، اما عقب‌نشینی محراب به‌عنوان درگاهی متصل به عالم بالا به‌لحاظ مفهومی تداعی‌گر این گشایش می‌باشد).^۲ گنبدخانه از لحاظ معماری فضایی بسته است، که عموماً پلانی مربع شکل داشته و به همین علت مرکزگرایی در جهت افق و عمود در آن وجود دارد. این مرکزگرایی مفهوم وحدت را نمایانگر است، و به اصل دین مبین اسلام، وحدت و یگانگی اشاره دارد. گنبدخانه در مساجد خراسان جزء زیباترین قسمت‌های مسجد از لحاظ تزئینات فراوان می‌باشد و از منظر شهری نیز، به عنوان نماد شناخته می‌شده است.

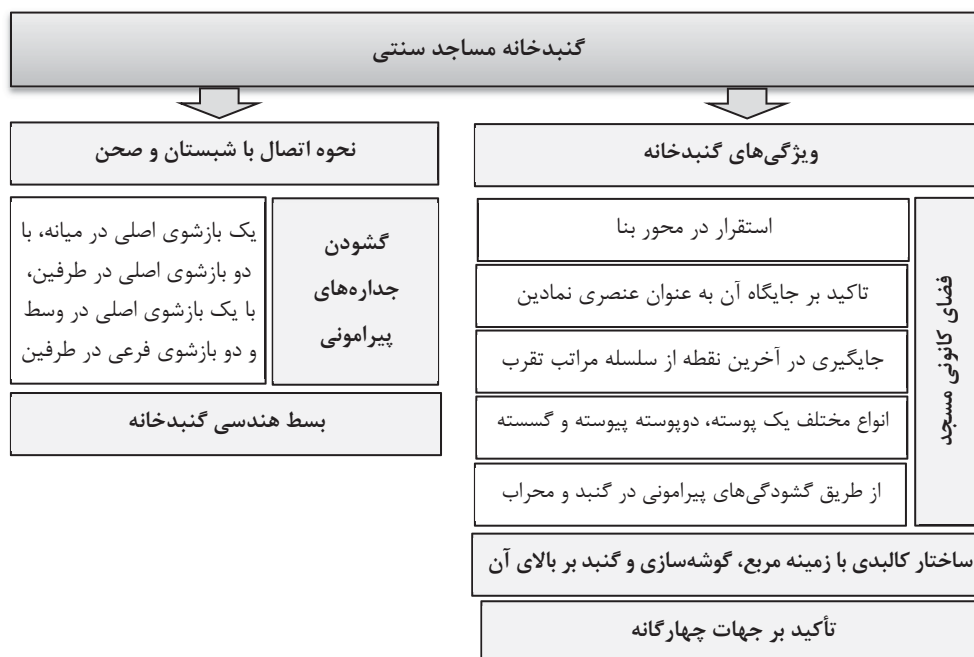
تصویر ۲ - فضای گنبدخانه از دورن و بیرون مسجد مرن‌دیز منبع: نگارندگان

گنبدخانه در مساجد سنتی با ارتباط صحن و شبستان معنا پیدا می‌کرده است. نحوه ارتباط گنبدخانه با این دو فضا به دو شیوه صورت می‌گرفته است: ۱. گشودن جداره‌های پیرامونی (با یک بازشوی اصلی در میانه، با دو بازشوی اصلی در طرفین، با یک بازشوی اصلی در وسط و دو بازشوی فرعی در طرفین)؛ ۲. بسط هندسی گنبدخانه: اتصال کامل گنبدخانه با شبستان.^۳

۱. سلطان‌زاده، معماری و شهرسازی ایران به روایت شاهنامه فردوسی، ص ۱۴۴.

۲. حجت و همکاران، «راهیابی گنبدخانه به مساجد ایرانی، روایتی از گسست و پیوست فضا»، نشریه هنرهای زیبا، ش ۳، ص ۲۴ - ۲۵.

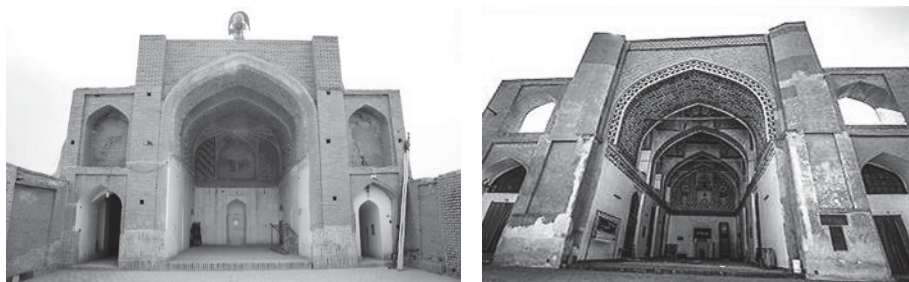
۳. همان، ص ۲۶ - ۲۷.

نمودار ۲. ویژگی‌های گنبدخانه در مساجد سنتی خراسان بزرگ منبع: نگارندگان

۴. ایوان

سه نوع ایوان رایج می‌باشد، ایوان نخست به شکل فضایی مسقف با پوششی از طاق منحنی شکل (طاق آهنگ یا گهواره‌ای) می‌باشد، که دیوارهایی از سه طرف، آن را در بر می‌گیرند، و از یک طرف فاقد دیوار بوده و با فضای باز مرتبط است. نوع دوم به صورت فضایی سرپوشیده و ستون دار و با سقفی مسطح طراحی و ساخته می‌شود.^۱ نوع دیگر آن، سقف گنبدی شکل دارد، که نمونه آن ایوان قبله مسجد گوهرشاد می‌باشد. نوع اول در معماری مساجد سنتی خراسان بیشتر دیده می‌شود.^۲

تصویر ۳. ایوان مفصل میان صحن و گنبدخانه یا شبستان در مسجد مرندیز و مسجد جامع قاین (منبع: نگارندگان)

۱. سلطان‌زاده، معماری و شهرسازی ایران به روایت شاهنامه فردوسی، ص ۲۴.

۲. حسینی، مساجد تاریخی خراسان، ص ۲۴.

ایوان نشان دهنده تقارن و تأکیدکننده ورودی یا قبله است، از دوران تیموری به بعد، در کنار ایوان‌ها دو مناره جهت تأثیر بیشتر ایوان می‌ساختند.^۱ ایوان در معماری مسجد دو گونه کارکردی داشته است. برخی ایوان‌ها به عنوان فضای اصلی به کار می‌رفته‌اند، و از نظر مساحت با فضای بسته پشت خود برابری می‌کردند و عموماً با گنبدخانه در یک محور قرار می‌گرفتند.^۲ نوع دیگر ایوان، نقش فضای واسط و رابط را داشتند که در پس آنها، گنبدخانه، شبستان یا حجره قرار داشته است.^۳ این ایوان‌ها از لحاظ موقعیت قرارگیری به دو دسته تقسیم می‌شدند. ایوان‌هایی که در ابتدای ورودی مسجد واقع شده و مفصل میان شهر و مسجد هستند، دوم ایوان‌هایی که بین صحن با فضای بسته قرار گرفته‌اند.

نمودار ۳. ویژگی‌های ایوان در مساجد سنتی خراسان بزرگ منبع: نگارندگان

۵. مؤلفه‌های مساجد سنتی خراسان

نخستین مسجد، مسجد پیامبر ﷺ بود.^۴ در دین اسلام جایگاهی به نام مسجد در پهنه زمین گسترده است،^۵ از همین روی در اکثر نقاط این مرزوبوم مسجد بنا گردیده است. با این حال، مسجد رسول اکرم ﷺ، آئینه

۱. همان، ص ۲۵.

۲. ورجامند، آجرکاری در معماری ایران دوره اسلامی، تزئینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی، ص ۲۳.

۳. سلطان زاده، معماری و شهرسازی ایران به روایت شاهنامه فردوسی، ص ۱۴۵.

۴. قیومی بیدهندی، درآمدی کتاب‌شناختی بر متون فارسی از منظر تاریخ معماری، ص ۹۳.

۵. پیرنیا، معماری اسلامی ایران، ص ۲۵.

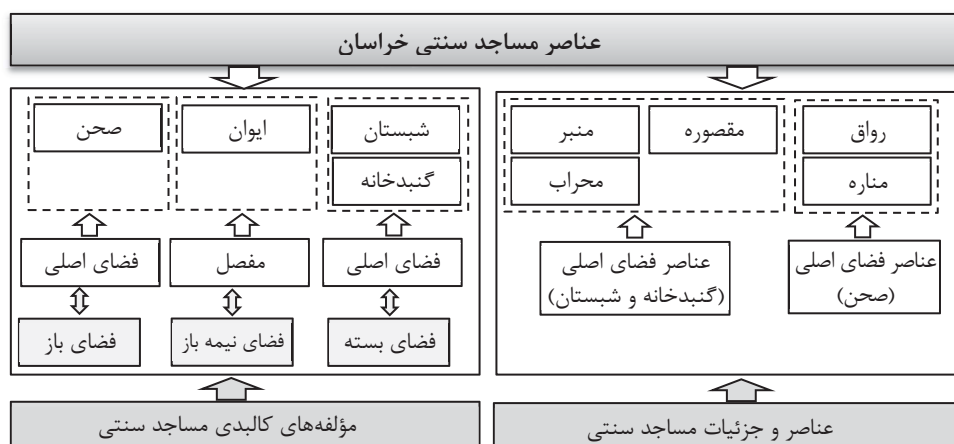
تمام‌نمای آیین اسلام بود. ویژگی‌هایی همچون سادگی، برابری و نفی هرگونه تشخص و تفاخر در آن دیده می‌شد.

آن چنان که هیچ کنجی از مسجد بر کنجی دیگر و هیچ نمازگزاری را بر نمازگزاری دیگر برتری و سروری نبود. این روش به خاطر محدودیت و نبود امکانات اتخاذ نشد بلکه روشی بود که پیامبر ﷺ خود برگزید. ویژگی‌های کالبدی این مسجد را می‌توان چنین برشمرد: یک چهاردیواری بود که هیچ‌گونه سقفی نداشت به گونه‌ای که فضای باز محصور تمامی سطح مسجد را شامل می‌شد. ساخت و تغییرات مسجدالنبی مطابق روایت منقول از امام صادق ﷺ تأکیدی بر فضای باز را نشان می‌دهد تا آنجا که با سپری شدن ایام و به اصرار یاران (مسئله اقلیم) پیامبر ﷺ اجازه ساخت سایه‌اندازی در بخشی از مسجد (فضای باز) را می‌دهند. به بیان دیگر، حتی با شرایط دشوار اقلیم نیز اصالت با حفظ فضای باز بوده است.^۱ همچنین بر اساس آیه ۹۷ سوره آل عمران «نخستین مسجد هستی را مسجدالحرام می‌دانند».

باتوجه به اهمیت مسجد پیامبر به عنوان نخستین مسجد، می‌توان این گونه بیان نمود که اصل نماز و عبادت در فضای باز صورت می‌گرفته است، و اصل مسجد فضای باز است. در طول تاریخ با ورود اسلام به ایران، چهارطاقی‌ها قالبی جدید به خود گرفته تا فضا را برای عبادت مسلمین فراهم نمایند. با گذر زمان، مؤلفه‌های معماری دیگری به آن اضافه گردید تا به مساجد تاریخی با کالبد مشخص دست یافتند. پس از آن نماز در گنبدخانه یا شبستان، جهت در امان ماندن از شرایط اقلیمی برگزار می‌گردید. با این وجود اصل فضای معماری مسجد فضای باز است و شکل دهنده اصلی دیگر فضاهای مسجد می‌باشد. به طوری که فضاهای مسجد در اطراف و با مرکزیت فضای باز یعنی صحن سامان می‌یابند.

با در نظر گرفتن اهمیت صحن در مسجد، گنبدخانه و شبستان که محل برگزاری نماز نیز می‌باشند، در درجات بعدی قرار می‌گیرند. علاوه بر این، ایوان در مسجد به‌خاطر برپایی نماز در آن یا دیگر اعمال عبادی، جزء جدایی‌ناپذیر فضای مسجد می‌باشد. باتوجه به این موارد صحن، گنبدخانه یا شبستان و ایوان جزء مؤلفه‌های کالبدی اصلی مسجد هستند، که در تمامی مساجد تاریخی خراسان بزرگ مشهود می‌باشد. عناصر دیگری همچون مقصوره، مناره، محراب و رواق مواردی هستند که در طول زمان به مسجد اضافه گشته‌اند و جز کالبد اصلی نبوده، بلکه عناصر فضاهای اصلی می‌باشند. در نمودار زیر تفکیک فضایی مساجد خراسان بزرگ مشخص گردیده است.

۱. نقره‌کار و همکاران، اصول حاکم بر طراحی مسجد بر اساس الگوی مسجد پیامبر ﷺ، مجموعه مقالات اولین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی، ص ۲۰.

نمودار ۴. کالبد فضای معماری و عناصر مساجد سنتی خراسان. منبع: نگارندگان

عوالم سه گانه

عالم در لغت به معنای «دنیا و آنچه در آن است، جهان و آنچه در آن است» و «مجموع مخلوقات، آفریدگان، آفرینش» آمده است.^۱ برخی عالم را مشتق از علامت می‌دانند، زیرا نشانه و علامت وجود خداوند است.^۲ یکی از مبانی جهان‌شناختی ملاصدرا، عوالم سه گانه وجودی می‌باشد. این عوالم، حلقه‌های اصلی اندیشه او در تبیین قوس نزول و به تبع آن قوس صعود می‌باشد.^۳ وجودات امکانی با تمام گستردگی و کثرتی که دارند، در سه عالم کلی عالم طبیعت (عالم مادی)، عالم مثال (عالم خیال) و عالم عقل (عالم معنا) جای می‌گیرند.^۴ عالم بر چیزی دلالت دارد که توسط آن امر دیگری شناخته شود. بر این اساس، ماسوی‌الله «عالم» خوانده می‌شود، چون نشانه وجود خدا هستند.^۵

از نظر ملاصدرا سه نوع ادراک حسی، خیالی و عقلی نیز وجود دارد، که ادراک عوالم سه گانه از این طریق صورت می‌گیرد.^۶ احساس اولین مرحله پیدایش ادراک است. از نظر ملاصدرا حواس ظاهری قوایی هستند که امور خارجی را درک می‌کنند.^۷ ملاصدرا معتقد است که صور مادی خارجی به هیچ وجه قابل

۱. معین، فرهنگ فارسی، ج ۲، ص ۲۲۶۵.

۲. سجادی، فرهنگ اصطلاحات فلسفی ملاصدرا، ص ۳۱۴.

۳. زمانی خاراکی و اله بداشتی، «عوالم سه گانه وجود و نقش آن در حشر انسان از دیدگاه ملاصدرا»، نشریه حکمت صدرایی، ش ۱، ص ۶۸.

۴. ملاصدرا، الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة، ج ۹، ص ۱۹۴.

۵. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۲۱.

۶. ارشد ریاحی و واسعی، «ارتباط مراتب وجود با مراتب ادراک از نظر ملاصدرا»، مطالعات اسلامی: فلسفه و کلام، ش پیاپی ۲ / ۸۶، ص ۱۰.

۷. ملاصدرا، رساله فی الحدوث، ج ۸، ص ۱۶۹.

ادراک نفس نیستند، بلکه نفس پس از اشراف به محسوسات (به وسیله آلات و حضور محسوسات در برابر قوه‌ای از قوای ظاهری وی) صورتی مجرد از ماده، نظیر صورت محسوس، در ذات خویش ایجاد و انشاء می‌کند و آن صورت مجرد، حقیقت ادراک و علم و احساس نفس است، ولی در ادراک صور کلی، محتاج به حضور شیء و وساطت آلات نیست. مرحله دوم ادراک، ادراک خیالی است. ملاصدرا در کتب خود از خیال به عنوان یکی از ادراکات درونی انسان نام می‌برد. وی ادراک را مانند قوه عاقله جدای از اندام‌های انسان و دارای خواص مجرد می‌داند.^۱ ادراک عقلی از طریق اشراف و اتصال نفس به ذوات عقلی، شعاع و جلوه‌ای از آن ذوات نوری به نام صورت عقلی (که دورنمای ذوات عقلی نوری است) در آن تجلی می‌کند.^۲

عالم طبیعت (عالم ماده)

عالم طبیعت یا عالم مادی، ضعیف‌ترین مرتبه وجودی را دارا می‌باشد، که به ماده تعلق دارند. تمام کمالات موجودات این عالم در ابتدا بالقوه بوده و سپس به تدریج و در اثر حرکت به فعلیت می‌رسند.^۳ هویت آنها عین تجدد و تغییر است، موجودات در این عالم همگی حادث بوده و به نحو تکوین صادر شده‌اند. از این رو زوال‌پذیر هستند.^۴ بنابراین، یکی از مهم‌ترین خصوصیات این عالم حرکت و تغییر است.

عالم مثال (عالم خیال)

در مرتبه بالاتر، عالم مثال یا خیال واقع شده است. کثرت موجودات این عالم همچون کثرت موجودات مادی است، با این تفاوت که از ماده مبرا بوده و وجود آنها قوی‌تر می‌گردد.^۵ خصوصیات بارز موجودات مثالی این است که در عین تجرد از ماده، برخی از عوارض موجودات مادی همچون کم، کیف و وضع را دارا هستند و برخی دیگر همچون حرکت و تغییر را ندارند.^۶ عالم خیال، مقدمه‌ای به عالم بالاتر محسوب می‌گردد، که باعث ظهور در جهان محسوسات خواهد شد. توجه به عالم معنا، صورت‌ها را به صور مثالی تبدیل خواهد نمود، و صور طبیعی به شکل فوق طبیعی در می‌آیند تا واسطه زمین و آسمان شوند.^۷ بنابراین صورت‌های تجریدی، که در بردارنده معنا و نمادهایی از عالم بالاست، به منصفه ظهور می‌رسند.^۸

۱. همان، ص ۱۷۹ - ۱۹۳.

۲. همو، *الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة*، ج ۹، ص ۲۲۹.

۳. همو، *الشواهد الربوبیة فی مناہج السلوکیة*، ص ۳۲۰.

۴. همو، *الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة*، ج ۹، ص ۲۲۹.

۵. همو، *الشواهد الربوبیة فی مناہج السلوکیة*، ص ۳۲۰.

۶. طباطبایی، *نهایة الحکمة*، ج ۴، ص ۱۲۰۹.

۷. مددپور، *تجلیات حکمت معنوی در هنر اسلامی*، ص ۱۰۰.

۸. استیرلن، *اصفهان تصویر بهشت*، ص ۶۶.

عالم عقل (عالم معنا)

ورای عالم مثال، عالم عقل قرار دارد که از حیث رتبه، برتر از عالم طبیعت و مثال است. عقول نزدیک‌ترین موجودات به واجب‌الوجود بوده و در بین موجودات امکانی از شدیدترین مرتبه وحدت و جامعیت برخوردارند.^۱ به‌گونه‌ای که هر موجود عقلی واجد تمام کمالات مادون خود است؛ اگرچه نسبت به واجب تعالی، هم‌چنان وجود ظلی، فقیر و غیر مستقل دارد.^۲ ملاصدرا معتقد است، خداوند از جمیع جهات واحد است، امر کثیر صادر نمی‌شود. از این‌رو اولین مخلوقی که از واجب تعالی صادر می‌شود موجودی جوهری است که واحد، بسیط و در ذات و فعل مفارق از ماده است.^۳

ارتباط عوالم سه‌گانه

به عقیده ملاصدرا بین این سه عالم رابطه علیت برقرار است. عالم عقل نزدیک‌ترین عالم به واجب تعالی است و وجودی شدیدتر از دیگر ممکنات دارد. پس از آن، عالم مثال قرار دارد که معلول عقل به‌شمار می‌آید و طبیعت، در انتها قرار می‌گیرد. بنابراین، بین عوالم رابطه‌ای طولی برقرار است. از آنجا که هر علت در بردارنده تمام کمالات معلول‌های خود است و هر معلول به نحو اتم و اکمل در علت خود منطوقی است،^۴ بنابراین هر عالم، کمالات عالم ما قبل خود را نیز دارد، و تفاوت آنها به نقص یا کمال وجودات است.

از طرف دیگر، این عوالم از یکدیگر منفک و جدا نیستند بلکه بین آنها رابطه‌ای حقیقی برقرار بوده و نهایت هر عالم، آغاز عالم بالاتر است.^۵ عوالم موجودی در عین تفاوت‌هایی که با هم دارند، با هم تناسب و تطابق نیز دارند.^۶ همچنین تعدد و تکثر این عوالم در تنافی با یکپارچگی هستی نیست، زیرا اینها مراتب هستی واحدی هستند که از هستی مجرد از ماده شروع و به هستی مادی ختم می‌شود.^۷ قابل بیان است که عالم عقلی وجودی محض و ثابت است که از هرگونه عوارضی زائد بر حقیقت، خالی است.^۸

۱. ملاصدرا، *الشواهد الربوبية في مناهج السلوكية*، ص ۳۲۱.

۲. طباطبایی، *نهاية الحكمة*، ج ۴، ص ۱۲۱۳.

۳. ملاصدرا، *الشواهد الربوبية في مناهج السلوكية*، ج ۱، ص ۲۳۱.

۴. همو، *شرح و تعلیقه بر الهیات شفاء*، ج ۱، ص ۲۳۱.

۵. همو، *الحكمة المتعالية في الاسفار العقلية الاربعة*، ج ۸، ص ۳۹۶.

۶. همان، ج ۹، ص ۲۳۵ - ۲۳۴.

۷. شاهرخی، «تنزل نفوس در عوالم وجود (با تأکید بر دیدگاه ملاصدرا)»، *دوفصلنامه علمی پژوهشی حکمت صدرایی*، ش

۲، ص ۶۹.

۸. همان، ص ۷۲.

ساختار فضایی مساجد سنتی خراسان بر مبنای تحلیل عوالم سه‌گانه

ساختار، کل یک پارچه‌ای است، که از قسمت‌ها و کلیت‌های متصل به هم شکل می‌گیرد.^۱ ساختار فضایی، بر اساس کنش و چشم‌انداز شکل می‌گیرد.^۲ مرکز، مسیر را در ساختار فضایی ایجاد می‌کند، و سایر فضاها نسبت به آن سامان می‌یابند.^۳ ساختار فضا، مجموعه‌ای از ارتباطات میان کالبد، فضا و انسان می‌باشد.^۴ ساختار فضایی یکی از مهم‌ترین مبانی شکل‌گیری مساجد سنتی خراسان می‌باشد. ساختار فضایی باعث شکل‌گیری روابط، دسترسی، پیوند و غیره می‌گردد. اهمیت ساختار فضایی منسجم در مساجد به حدی است، که اگر درست رعایت نگردد، باعث از بین رفتن کارکرد مسجد می‌شود.

در این رابطه موضوع درون و بیرون در ساختار فضای معماری و رابطه آن‌های با یکدیگر مطرح می‌باشد.^۵ جهت درک بهتر باید ارتباط انسان با فضای بیرون حفظ گردد، در عین حال فضای درونی مطلوبی را نیز حس نماید،^۶ و با ایجاد مرز، امنیت و آرامش را در فضای دورن ایجاد نماید.^۷ به این معنی که معماری اسلامی دارای حدود و تعیین است، که به‌وسیله مرز و شکل، محصور و تعریف می‌گردد.^۸ این مفاهیم در فضای گنبدخانه یا شبستان مساجد سنتی خراسان به‌وضوح دیده می‌شود. گنبدخانه با مرکزیتی در پلان، باعث محصوریت فضا شده و تمرکز انسان را برای اقامه نماز بالا می‌برد.

به‌طور کلی در مساجد سنتی، معماران مسلمان با توجه به اصل «وحدت وجود» در خلق فضای معماری مرزی احساس نمی‌کند و آن را بی‌پایان می‌بینند.^۹ این بی‌پایانی در سیر حرکت فضایی مسجد قابل ادراک است. نحوه دسترسی از صحن تا گنبدخانه و یا بالعکس، بدون مرز و بی‌پایان حس می‌گردد.

فضا در معماری اسلامی، اصل اساسی بوده است، و به فرم شکل می‌داده است.^{۱۰} در معماری غربی فضا توسط فرم شکل می‌گرفته است، اما در معماری اسلامی ایران، فضا با عدم حضور و خلاء تعریف می‌گردد.^{۱۱} بنابراین فضا در مساجد سنتی خراسان نیز در صحن یا فضای باز آن دیده می‌شود. فضای باز مسجد ذات

1. Kepes, *Structure in Art and in Science*, p. 67.

2. Schulz, *Existence, Space, and Architecture*.

3. Frey, *Grundlegung zu einer Vergleichenden Kunst – Wissenschaft*.

4. Rodrigue et al., *The Geography of Transport Systems*, p. 54.

۵. شولتز، *معماری: حضور، زبان و مکان*، ص ۳۳.

۶. آرنه‌هایم، *پویه‌شناسی صور معماری*، ص ۱۲۴.

۷. شولتز، *روح مکان: به سوی پدیدارشناسی معماری*، ص ۲۰.

۸. اردلان و بختیار، *حس وحدت، نقش سنت در معماری ایرانی*، ص ۴۴.

۹. اسلامی و شاهین‌راد، «بازشناسی اصل افقی‌گرایی در معماری اسلامی»، *کیمیای هنر*، ش ۲، ص ۴۱.

۱۰. اردلان و بختیار، *حس وحدت، نقش سنت در معماری ایرانی*، ص ۴۵.

۱۱. نصر، *هنر و معنویت اسلامی*، ص ۲۰۰.

لاتعیین خداوند است. در معماری مساجد سنتی ایران، فضا به صورت آزاد و پیوسته شکل می گرفته است، و کالبد مسجد بر اساس فضای باز طرح ریزی می گردد.

فضای نیمه باز یا ایوان در مساجد سنتی با نماد، استعاره و معانی همراه است. فضای ایوان، فضایی تمثیلی است. فضای نیمه باز پیش زمینه ای جهت حضور در فضای باز مسجد یا عالم بالاتر است. ایوان، حلقه وصلی میان گنبدخانه با صحن می باشد، که برخی از ویژگی های هر دو فضا را در خود جای داده است. مساجد سنتی خراسان بزرگ منطبق بر عوالم سه گانه بوده و هر یک از ویژگی های عوالم بر ویژگی های فضای معماری مسجد منطبق می باشد. در نمودار زیر نحوه انطاق ساختار کالبدی فضای معماری بر عوالم سه گانه مشخص گردیده است.

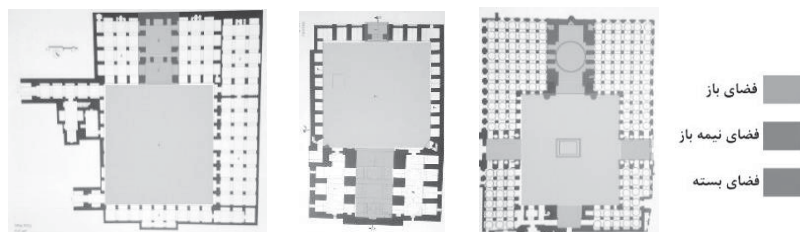

نمودار ۵. ساختار فضایی مساجد سنتی خراسان بر مبنای تحلیل عوالم سه گانه (منبع: نگارندگان)

خراسان بزرگ روزگار طولانی را سپری کرده است و حوادث تاریخی زیادی را پشت سر گذاشته است. خراسان بزرگ در گذشته شامل بخش عمده‌ای از سرزمین‌های شرق و شمال شرق ایران کنونی به مرکزیت شهرهای بزرگی همانند نیشابور و توس بوده است. قسمتی از ترکمنستان فعلی شامل جنوب، شرق و شمال شرق این کشور را به مرکزیت شهر مرو و بخش عمده‌ای از سرزمین‌های جنوب و جنوب شرق ازبکستان به مرکزیت شهرهای سمرقند و بخارا در بر می‌گرفته است.^۱ اما پژوهش حاضر قلمرو مکانی خراسان (فارغ از مرزبندی‌های شمالی، جنوبی و رضوی) در زمان معاصر را مد نظر دارد.

خراسان بزرگ مهد تمدن، مساجد زیادی را در خود جای داده است. براساس سوابق تاریخی، بیش از ۸۵ درصد مساجد سنتی خراسان دارای فضای باز هستند. به این معنی که فضای باز نقش اصلی در مساجد سنتی را دارد و نقطه اشتراک آنها می‌باشد. تفاوت در شکل و تناسب فضای باز مساجد است. سه الگوی کلی بر تناسب مساجد حاکم است، که شامل صحن مستطیل شکل با کشیدگی در راستای قبله، صحن مستطیل شکل عمود بر راستای قبله و صحن مربع شکل می‌شود. اکثر مساجد خراسان بزرگ دارای صحن هستند، اما در این میان چهار نمونه مسجد است که بدون صحن هستند. مسجد مصلاهی طرق، مسجد جامع ازغند، مسجد هندولان و مسجد شاه (هفتاد و دوتن)، جزء مساجد بدون صحن هستند که در مقابل مساجد صحن دار خراسان درصد بسیار کمی را تشکیل می‌دهند. این مساجد از الگوی پیشین در هندسه مسجد تبعیت می‌کنند و تأثیر چهارطاقی در آنها مشهود است.

فضای نیمه باز (ایوان) نیز در مساجد خراسان بعد از صحن شکل یافته است، که مفصل میان صحن و گنبدخانه یا شبستان می‌باشد. در معماری ایوان نیز الگویی ثابت در مساجد خراسان می‌توان دید. الگوی نخست عرض کمتری نسبت به عمق ایوان دارد، الگوی دوم عرض و عمق برابر و الگوی سوم عمق بیشتر نسبت به عرض را شامل می‌گردد. ایوان‌ها از حیث تزئینات و معماری در مساجد خراسان به اوج خود رسیدند و بر عظمت و شکوه مساجد افزوده‌اند. دیگر مؤلفه کالبدی مساجد سنتی، گنبدخانه یا شبستان می‌باشد که پناه مردمان در برابر شرایط اقلیمی هنگام نماز بوده‌اند.

تصویر ۴. وجود فضای باز، نیمه‌باز و بسته مساجد خراسان منطبق بر عوالم سه‌گانه (منبع: نگارندگان)

۱. رحیم‌پور، «تاریخ و فرهنگ خراسان بزرگ»، نشریه خراسان بزرگ، ش ۱، ص ۳۸.

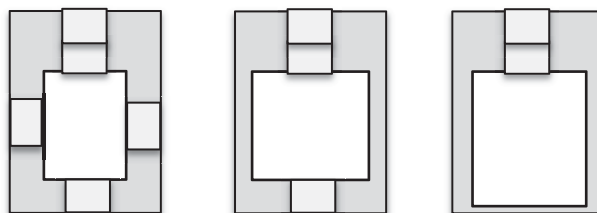
با بررسی مساجد سنتی مشخص می گردد، که تمامی مساجد بر عوالم سه گانه انطباق داشته اند. تحلیل مساجد در جدول ۱ ارائه گردیده است.

جدول ۱. مساجد سنتی خراسان بزرگ منطبق بر عوالم سه گانه منبع: نگارندگان

نام مسجد	پلان معماری	دیاگرام کالبدی	دیاگرام ساختاری فضای معماری	انطباق عوالم سه گانه
مسجد جامع طبس			شبستان ◄ گنبدخانه ► شبستان ↓ ایوان ↓ صحن	فضای بسته ↑ فضای نیمه باز ↓ فضای باز
مسجد جامع سبزوار			شبستان ◄ گنبدخانه ► شبستان ↓ ایوان ↓ ایوان ◄ صحن ► ایوان ↓ شبستان ◄ ایوان ► شبستان	فضای بسته ↑ فضای نیمه باز ↓ فضای باز ↑ فضای نیمه باز ↓ فضای بسته
مسجد جامع قاین			شبستان ◄ ایوان ► شبستان ↓ صحن	فضای بسته ↑ فضای نیمه باز ↓ فضای باز
مسجد کیود گنبد کلات نادری			شبستان ◄ گنبدخانه ► شبستان ↓ ایوان ↓ ایوان ◄ صحن ► ایوان ↓ ایوان	فضای بسته ↑ فضای نیمه باز ↓ فضای باز
مسجد جامع نیشابور			شبستان ◄ ایوان ► شبستان ↓ صحن ↓ ایوان ↓ گنبدخانه ◄ شبستان ► شبستان	فضای بسته ↑ فضای نیمه باز ↓ فضای باز ↑ فضای نیمه باز ↓ فضای بسته

<p>فضای بسته</p> <p>↑</p> <p>فضای نیمه‌باز</p> <p>↓</p> <p>فضای باز</p>				<p>مسجد مرنديز</p>
<p>فضای بسته</p> <p>↑</p> <p>فضای نیمه‌باز</p> <p>↓</p> <p>فضای باز</p>				<p>مسجد جامع سنگان</p>

به طور کلی مساجد خراسان بزرگ در این بازه زمانی، از سه نوع الگوی حاکم پیروی می‌کنند. در تمامی مساجد این دوره سه فضای اصلی باز (صحن)، نیمه باز (ایوان) و بسته (گنبدخانه یا شبستان) مشهود است. از لحاظ کالبدی تفاوت‌های فرمی با یکدیگر دارند، اما دارای یک تیپولوژی مشخص هستند و سه الگوی مسجد یک طرفه، دو طرفه و چهار طرفه بر آنان غالب می‌باشد.

تصویر ۵. سه الگوی حاکم بر مساجد خراسان بزرگ در قلمرو زمانی قرن ۶ تا ۱۱ قمری

نتیجه

مساجد در تمدن اسلامی جایگاه ویژه‌ای داشته و در طول تاریخ اسلام مورد توجه مسلمین بوده است. مساجد در فرهنگ و تاریخ نماد اسلام بوده و معماری آن دربرگیرنده مفاهیم آرمانی می‌باشد که ریشه در اسلام و اعتقادات دارد. در مهد تمدن خراسان بزرگ، مساجد زیادی بنا گشته بود، که برخی از آنها از بین رفته، اما تعدادی مسجد هنوز برجا بوده و میراثی ارزشمند از تمدن اسلامی است که با مطالعه بر آنها می‌توان مفاهیم ارزشمندی را نمایان نمود.

یکی از مباحث مهم معماری مساجد سنتی در دوران تمدن اسلامی، فضا و ساختارمندی فضا می‌باشد. با بررسی فضاهای معماری مساجد سنتی، به این نتیجه می‌رسیم که برخی از آنها جزء اصول ثابت و اصلی مسجد بوده و برخی فضاهای دیگر به‌عنوان خدمات به مسجد الحاق گشته‌اند. سه فضای

اصلی و ثابت مسجد؛ گنبدخانه یا شبستان، ایوان و صحن می باشد. صحن که جزء اصلی ترین فضای معماری مسجد است، ریشه در نخستین مسجد اسلام که توسط پیامبر بنا گشته است، داشته و در طول تاریخ اسلام ثابت بوده است، مگر در مواردی محدود که گاهی شرایط اقلیمی حاکم بر این اصل مهم گشته است. پس از آن ایوان با درجه اهمیت برابر با شبستان و گنبدخانه است، که گاهی از لحاظ مساحت نیز با آنها برابر بوده است. گنبدخانه و شبستان که عموماً متصل به هم یا در همجواری یکدیگر ساخته می شوند، فضایی جهت اقامه نماز در روزهای سخت اقلیمی می باشد. به طور کلی این سه فضای اصلی را می توان به سه دسته فضای باز، نیمه باز و بسته تقسیم نمود.

همان گونه که بیان گردید، مفاهیم حکمت اسلامی در فرهنگ و هنر مسلمین تأثیر زیادی گذاشته است. یکی از مبانی حکمی مهم، عوالم سه گانه است. این مبحث حکمی ابتدا توسط اشراقیون مطرح گردید، و با حکمت متعالیه به اوج کمال خود رسید. عوالم سه گانه به سه عالم ماده، مثال و عقل اشاره دارد. عالم ماده که با جسمانیت همراه است و نخستین عالم و پایین ترین مرتبه آن می باشد. عالم مثال، حلقه وصل عالم ماده و عقل است، که برخی از ویژگی های هر دو عالم را دارا می باشد. عالم عقل والاترین مرتبه عالم است، که در آن به ادراک نهایی ذات حق می توان دست یافت.

طبق نتایج مقاله، عوالم سه گانه بر ساحت کالبدی مساجد خراسان بزرگ انطباق دارد. این انطباق بدین گونه قابل بیان است، که عالم ماده بر فضای بسته مسجد منطبق است، عالم مثال بر فضای نیمه باز و عالم عقل بر فضای باز انطباق دارد. فضای بسته مسجد همراه با ماده و اجسام فیزیکی محدود گشته است و رنگ و بوی زمینی دارد، ایوان به عنوان فضای نیمه باز، مفصل فضای بسته و باز است، که ویژگی هر دو فضا را در خود جای داده است. همچنین صحن مکانی است عاری از ماده و سامان دهنده ساختار فضایی مسجد، که بر عالم عقل اشاره دارد، و بالاترین مرتبه مسجد است. همان گونه که در فضای اسلامی فضا بر ماده اصالت دارد، و فضا خلاء یا تهی می باشد. این موضوع در مساجد معاصر رعایت نمی گردد و از اصل مسجد دور گشته اند. این مفاهیم زمینه ای است تا در ساخت مساجد معاصر بازبینی گردد، تا بتوان به اصل هدف مسجد که حس حضور در محضر باری تعالی است، دست یافت.

منابع و مأخذ

۱. آرناهیم، رودلف، *پویه شناسی صور معماری*، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران، سمت، ۱۳۹۴.
۲. اردلان، نادر و لاله بختیار، *حس وحدت، نقش سنت در معماری ایرانی*، ترجمه و نداد جلیلی، تهران، علم معمار، ۱۳۹۵.

۳. ارشد ریاحی، علی و صفیه واسعی، «ارتباط مراتب وجود با مراتب ادراک از نظر ملاصدرا»، *مطالعات اسلامی: فلسفه و کلام*، شماره پیاپی ۸۶/۲، ص ۴۵-۹، بهار و تابستان ۱۳۹۰.
۴. استیرلن، هانری، *اصفهان تصویر بهشت*، ترجمه جمشید ارجمند، تهران، فرزان روز، ۱۳۷۷.
۵. اسلامی، سید غلامرضا، و مهنوش شاهی‌نراد، «بازشناسی اصل افقی‌گرایی در معماری اسلامی»، *کیمیای هنر ۱*، ش ۲، ص ۶۴-۴۱، بهار ۱۳۹۱.
۶. الهی‌زاده، محمدمحسن؛ کبری محمددوست لشکامی و علی نجف‌زاده، «بررسی محتوایی کتیبه‌های مساجد خراسان در عهد تیموری»، *نشریه خراسان بزرگ*، ش ۱۷، ص ۱۱۸-۹۹، زمستان ۱۳۹۳.
۷. بنی‌هاشمی خمینی، سید محمدحسن، *توضیح المسائل مراجع*، ج ۱، قم، اسلامی، ۱۳۷۸.
۸. پوپ، آرتور آپهام، *معماری ایران*، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران، فرهنگیان، ۱۳۷۳.
۹. پورجعفر، محمدرضا؛ آرین امیرخانی و محمدرضا لیلیان، *معماری مساجد مدرن و معاصر*، تهران، طهران / هله، ۱۳۸۹.
۱۰. پیرنیا، محمدکریم، *معماری اسلامی ایران*، تهران، سروش دانش، ۱۳۸۷.
۱۱. تقوی، عابد؛ افسانه حمیدی و اسدالله جودکی، «تحلیل و بررسی نقوش تزئینی در معماری مساجد دوره خوارزمشاهیان در خراسان براساس رویکرد سنت‌گرایی»، *فصلنامه علمی - ترویجی نگارینه هنر اسلامی*، دوره ۳، ش ۱۲، ص ۱۹-۴، دی ۱۳۹۵.
۱۲. حجت، عیسی و مهدی ملکی، «هم‌گرایی سه گونه بنیادین هندسی و پیدایش هندسه مسجد ایرانی»، *نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی*، دوره ۴، ش ۱۷، ص ۱۶-۵، دی ۱۳۹۱.
۱۳. حجت، عیسی؛ سعید گلستانی و مهدی سعدوندی، «راهیابی گنبدخانه به مساجد ایرانی، روایتی از گسست و پیوست فضا»، *نشریه هنرهای زیبا*، دوره ۲۰، ش ۳، ص ۳۰-۲۱، آذر ۱۳۹۴.
۱۴. حسینی، سید محسن، *مساجد تاریخی خراسان*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۹۲.
۱۵. حیدری، علی‌اکبر؛ یعقوب پیوسته‌گر و مریم کیایی، «بررسی نقش حیاط در ارتقای راندمان عملکردی مساجد با استفاده از روش چیدمان فضا»، *نشریه هنرهای زیبا*، دوره ۲۲، ش ۳، ص ۱۰۴-۹۱، آذر ۱۳۹۶.
۱۶. خورشید، هادی، «مسجد هفتاد و دو تن (شاه) مشهد و تزئینات نقاشی دیواری آن»، *نشریه آستان هنر*، دوره ۶، ش ۱۷، ص ۱۹-۶، تابستان ۱۳۹۵.

- ساختارمندی معماری مساجد سنتی خراسان بزرگ در تمدن اسلامی بر مبنای تحلیل عوالم سه گانه ... □ ۱۳۳
۱۷. دری، علی و غلامرضا طلیسچی، «کرانمندی و بیکرانی ساختار فضایی معماری اسلامی ایران در مساجد دوران صفوی (نمونه موردی، مسجد شیخ لطف‌اله و امام اصفهان)»، *فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی*، ش ۱۹، ص ۴۰-۱۹، تابستان ۱۳۹۷.
۱۸. رحیم‌پور، علی، «تاریخ و فرهنگ خراسان بزرگ»، *نشریه خراسان بزرگ*، دوره ۱، ش ۱، ۷۴-۳۵، زمستان ۱۳۸۹.
۱۹. زرگر، اکبر؛ حمید ندیمی و رافونه مختارشاهی، *راهنمای معماری مسجد*، تهران، دید، ۱۳۸۶.
۲۰. زمانی خارائی، علی و علی اله‌باشتی، «عوالم سه گانه وجود و نقش آن در حشر انسان از دیدگاه ملاصدرا»، *نشریه حکمت صدرایی*، دوره ۵، ش ۱، ص ۷۶-۶۷، زمستان ۱۳۹۵.
۲۱. سجادی، سید جعفر، *فرهنگ اصطلاحات فلسفی ملاصدرا*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۹.
۲۲. سلطان‌زاده، حسین، *معماری و شهرسازی ایران به روایت شاهنامه فردوسی*، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۷.
۲۳. سلمانی، امیر؛ محمدحسین رحیمی و مهدی خاک‌زند، «بررسی اهمیت، اولویت و اصالت فضای باز در مسجد»، *فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی*، دوره ۳، ش ۹، ص ۴۸-۳۴، زمستان ۱۳۹۴.
۲۴. شاهرخی، سید احمدرضا، «تنزل نفوس در عوالم وجود (با تأکید بر دیدگاه ملاصدرا)»، *دوفصلنامه علمی پژوهشی حکمت صدرایی*، دوره ۵، ش ۲، ص ۷۸-۶۳، بهار و تابستان ۱۳۹۶.
۲۵. شجاری، مرتضی؛ صفا سلخی خسرقی و مازیار آصفی، «مراتب ادراک فضای سیال در مسجد جامع تبریز؛ با نگاهی به مفهوم حرکت در آراء ملاصدرا»، *نشریه حکمت معاصر*، دوره ۹، ش ۲، ص ۱۷۶-۱۵۷، آذر ۱۳۹۷.
۲۶. شولتز، کریستیان نوربرگ، *روح مکان، به سوی پدیدارشناسی معماری*، ترجمه محمدرضا شیرازی، تهران، رخداده نو، ۱۳۹۴.
۲۷. شولتز، کریستیان نوربرگ، *معماری، حضور، زبان و مکان*، ترجمه علیرضا سیداحمدیان، تهران، نیلوفر، ۱۳۹۱.
۲۸. شیدانه مرید، میرزاعلی و معصومه خامه، «مقایسه تطبیقی الگوی مساجد ایران و ترکیه عطف به دوره عثمانی»، *پژوهش‌های معماری اسلامی*، دوره ۸، ش ۲۹، ص ۱۲۲-۱۰۱، زمستان ۱۳۹۹.

۲۹. طاهری، محمد مهدی؛ حامد مظاهریان و سعید خاقانی، «گونه‌شناسی شبستان‌محور مسجدهای تاریخی ایران و بازنمایی آن با بهره‌وری از سامانه اطلاعات جغرافیایی»، *نشریه هنرهای زیبا*، دوره ۲۳، ش ۳، ص ۲۶-۱۷، پاییز ۱۳۹۷.
۳۰. طباطبایی، سید محمدحسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۴ ق.
۳۱. طباطبایی، سید محمدحسین، *نهایة الحکمة*، تصحیح و تعلیق غلامرضا فیاضی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۶.
۳۲. طهوری، نیر، *ملکوت آینه‌ها*، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۹۱.
۳۳. فرینی، منوچهر، *تاریخ هنر و معماری ایران و جهان از آغاز تا هنر معاصر*، تهران، طحان، ۱۳۹۲.
۳۴. القمی، ابوالقاسم، *غنائیم الایام فی مسائل الحلال و الحرام*، ج ۲، قم، مرکز النشر التابع لمکتب العالم الاسلامی، ۱۴۱۸ ق.
۳۵. قیومی بیدهندی، مهرداد، *درآمدی کتابشناختی بر متون فارسی از منظر تاریخ معماری*، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۰.
۳۶. کیانی، محمدیوسف، *تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی*، چ ۸، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۸۵.
۳۷. لباف خانیکی، رجبعلی، فرامرز صابرمقدم، *مساجد خراسان از آغاز تا دوران معاصر*، تهران، میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۵.
۳۸. متدین، حشمت‌الله، «مساجد چهار ایوانه»، *نشریه هنرهای زیبا*، ش ۶، ص ۹۰-۸۴، اسفند ۱۳۷۸.
۳۹. مددپور، محمد، *تجلیات حکمت معنوی در هنر اسلامی*، تهران، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل، ۱۳۸۷.
۴۰. مسائلی، صدیقه، «نقشه پنهان به مثابه دستاورد باورهای دینی در مسکن سنتی کویری ایران»، *نشریه هنرهای زیبا*، ش ۳۷، ص ۳۸-۲۷، فروردین ۱۳۸۸.
۴۱. مشکینی، علی، *مفتاح الجنان*، تهران، الهادی، ۱۳۸۱.
۴۲. معین، محمد، *فرهنگ فارسی*، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۴.
۴۳. ملاصدرا، *الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة*، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۹۸۱ ق.
۴۴. ملاصدرا، *الشواهد الربوبیة فی مناهج السلوکیة*، تصحیح سید جلال‌الدین آشتیانی، مشهد، مرکز الجامعی للنشر، ۱۴۱۷ ق.

- ساخترمندی معماری مساجد سنتی خراسان بزرگ در تمدن اسلامی بر مبنای تحلیل عوالم سه‌گانه ... □ ۱۳۵
۴۵. ملاصدرا، *رسالة فی الحدوث*، تحقیق و تصحیح حسین موسویان، تهران، بنیاد حکمت اسلامی صدر، ۱۳۸۷.
۴۶. ملاصدرا، *شرح و تعلیقه بر الهیات شفاء*، تصحیح و تحقیق نجفقلی حبیبی، تهران، بنیاد حکمت اسلامی صدر، ۱۳۸۲.
۴۷. موسوی، سیده مهسا و مهدی حمزه‌نژاد، «گونه‌شناسی مساجد سنتی خراسان بر مبنای فضای باز و نیمه‌باز»، *نشریه خراسان بزرگ*، ش ۳۶، ص ۱۸ - ۱، پاییز ۱۳۹۸.
۴۸. النجفی، محمدحسن، *جواهر الکلام*، ج ۱۲ و ۱۴، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی‌تا.
۴۹. نژاد ابراهیمی، احد و سام مرادزاده، «مطالعه‌ای در معماری مساجد ایران برای الگویابی معماری مساجد بوشهر در دوره قاجار»، *نشریه هنرهای زیبا*، دوره ۲۳، ش ۲، ص ۹۸ - ۸۷، تابستان ۱۳۹۷.
۵۰. نصر، سید حسین، *هنر و معنویت اسلامی*، ترجمه رحیم قاسمیان، تهران، حکمت، ۱۳۹۴.
۵۱. نعمتی، محمد و علیرضا شهلائی، «تحول فضایی در معماری مسجد چهارایوانی نسبت به مسجد شبستانی (مطالعه موردی، مسجد جامع اصفهان)»، *هویت شهر*، دوره ۹، ش ۲۲، ص ۱۰۱ - ۷۵، تابستان ۱۳۹۴.
۵۲. نقره‌کار، عبدالحمید، *درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی*، تهران، وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۷۸.
۵۳. نقره‌کار، عبدالحمید، و همکاران، *اصول حاکم بر طراحی مسجد بر اساس الگوی مسجد پیامبر ﷺ*، *مجموعه مقالات اولین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی*، تبریز، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ۱۳۹۱.
۵۴. هیلن برند، روبرت، *هنر و معماری اسلامی*، ترجمه اردشیر اشراقی، تهران، روزنه، ۱۳۸۷.
۵۵. ورجامند، پرویز، *آجرکاری در معماری ایران دوره اسلامی، تزئینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی*، به کوشش محمدیوسف کیانی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۶۶.
56. Frey, Dagobert, *Grundlegung zu einer Vergleichenden Kunst - Wissenschaft*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1970.
57. Kepes, Gyorgy, *Structure in Art and in Science*, London, Studio Vista, 1965.
58. Rodrigue, Jean - Paul, Claude Comtois, and Brian Slack, *The Geography of Transport Systems*, Routledge, 2009.
59. Schulz, Christian Norberg, *Existence, Space, and Architecture*, New York, Praeger, 1971.

